

V. DEBIUTY

Kacper Źochowski (Warszawa)

Wspólnota irygacyjna? Prawne aspekty utrzymania sieci irygacyjnych we wczesnym Cesarstwie Rzymskim*

WSTĘP

W państwie rzymskim podstawowym sposobem zapewnienia funkcjonowania i utrzymania kanałów była struktura, którą współczesna nauka określa terminem „wspólnota irygacyjna”¹. Na podstawie świadectw historycznych, archeologicznych oraz papirologicznych można domniemywać, że taka jednostka obecna była wszędzie tam, gdzie państwo rzymskie kopało kanały i utrzymywało ciekły wodne².

* Artykuł powstał w ramach prac przy projekcie OPUS 14 nr 2017/27/B/HS3/01350: „Jak stosować prawo. Praktyczny przewodnik dla rzymskiego sędziego (studium przypadku P. Oxy II 237 i innych papirologicznych świadectw pluralizmu prawnego w Egipcie)”, finansowanym ze środków Narodowego Centrum Nauki. Za nieocenione wsparcie przy stawianiu pierwszych kroków z pracą naukową pragnę podziękować Marii Nowak oraz mojemu tutorowi, Jakubowi Urbanikowi.

¹ *Comunità di irrigazione* (wł.), *Irrigation Community* (ang.).

² Nauka zaczęła interesować się istnieniem i organizacją wspólnot po *editio princeps* inskrypcji dokonanej przez Francisca Beltrán Llorisa w 2006 r. (*An Irrigation Decree from Roman Spain: „The Lex Rivi Hiberiensis”*, „The Journal of Roman Studies” 2006, t. 96). Przez ostatnie kilkanaście lat tematem tym zajmowali się głównie Włosi i Hiszpanie, wśród których warto wymienić Laurettę Maganzani (*Comunità di irrigazione e rapporti fra rivaies: riflessioni giurisprudenziali e tutela pretoria*, „JUS Rivista di Scienze giuridiche” 2017, t. 2), Rosę Mentxaka (*LEX RIVI HIBERIENSIS, Derecho de Asociación y Gobernador Provincial*, „Revista Internacional del Derecho Romano”, Abril 2009) czy Luigię Capogrossiego. Nowe spojrzenie na administrację irygacyjną w Egipcie, doskonale opisaną przez Danielle Bonneau (*Le régime administratif de l’eau du Nil dans l’Égypte grecque, romaine et byzantine*, Leiden – New York – Köln 1993), zaproponował niedawno Brendan Haug (*Governing Water. Irrigation and the State in the Premodern Fayyum*, „The Journal of Social Sciences and Humanities (Jinbun Gakuhō)” March 2019, nr 515-9).

Choć podstawowe cele istnienia takiej wspólnoty były wszędzie takie same, to bez wątpienia sposoby ich osiągnięcia znacznie się różniły. Wynikało to z wielu powodów, wśród których jako najważniejsze można wskazać: wielką różnorodność kultur i zwyczajów na obszarze pod panowaniem Rzymian, specyficzne uwarunkowania klimatyczno-geologiczne oraz historię rozwoju struktur irygacyjnych w danym regionie. Pierwszą i najważniejszą różnicą są diametralnie inne ramy prawne określające ich funkcjonowanie, przy czym w Egipcie sposób regulacji tej materii każe zastanawiać się, czy można w ogóle mówić o wspólnocie irygacyjnej jako instytucji mającej podstawy prawne. Na kolejnych stronach zostanie przedstawione, jak wyglądały rzymskie „wspólnoty irygacyjne” w Hiszpanii i Egipcie oraz jakie były między nimi podobieństwa i różnice.

1. ŹRÓDŁA TEKSTÓW I ŹRÓDŁA NORM

Najważniejszym źródłem w zakresie badanego tematu jest *Lex Rivi Hiberiensis* (dalej: *Lex*). Jest to niewielka brązowa tablica³ z Saragossy, czyli starożytnej Cezaraugusty (Caesaraugusta) w prowincji Hispania Tarraconensis. Ujrzała światło dzienne przypadkiem dopiero w 1993 r. przy okazji budowy autostrady.

Inskrypcja zawiera regulacje dotyczące utrzymania kanału nawadniającego i szczegółowo określa zadania i obowiązki użytkowników kanału, daniny, osoby mające podejmować i egzekwować decyzje wraz z ich uprawnieniami oraz procedury odwoławcze. Poniżej znajduje się wybór lepiej zachowanych fragmentów *Lex* z polskim przekładem, który posłuży do ilustracji opisu w dalszej części artykułu⁴.

Do czasów obecnych zachowało się wiele innych śladów istnienia wspólnot irygacyjnych, ale większość materiału epigraficznego jest tak szczątkowa, że nie pozwala na rekonstrukcję wykraczającą poza niezobowiązujące historyczne rozważania. Mowa tu o takich zabytkach jak inskrypcje z Lamasby⁵, Tivoli czy Awentynu, a nawet z Dalmacji⁶. Głównym źródłem wiedzy o stanie rzeczy w Egipcie są papirusy⁷ oraz inskrypcje.

³ Zapisana była w trzech kolumnach mających odpowiednio po 51, 54 i 47 około dwudziestotrzycentymetrowych wersów składających się z liter o wysokości między 5 a 6 cm. Między kolumnami zachowane były prawie trzycentymetrowe odstępy. Cała tablica liczyła najprawdopodobniej 66 cm szerokości, 86 wysokości i mniej więcej pół centymetra grubości. R. Mentxaka, *LEX RIVI HIBERIENSIS...*, s. 5.

⁴ Cyfra rzymska oznacza kolumnę, a arabska numer wiersza. Tekst łaciński na podstawie: F. Beltrán Lloris, *An Irrigation Decree...*, s. 147–197 (tłum. własne).

⁵ Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) VIII.18587. Szerzej: D. Shaw Brent, *Lamasba: an ancient irrigation community*, „Antiquités africaines” 1982, t. 18, s. 61–103; L. Maganzani, *Tabula di Lamasba* [w:] G. Purpura (red.), *Revisione ed integrazione dei Fontes Iuris Romani Anteiustiniani (FIRA). Studi preparatori I Leges*, Torino 2012, s. 195–213.

⁶ Tekst oryginalny z przekładem zob. Appendix.

⁷ Zebrane przez D. Bonneau, *Le régime administratif...*

(...)

I.5 +c.4+ in eam rem fieri iusserint denuntiauerintue
I.6 pecuniamue conferre imperauerint, ex maioris par-

I.7 tis paganorum sententia dum proportione quan-
I.8 tum quique aquae ius habent sententiam dicant;
I.9 et si qui, arbitrato eorum aut eius qui operis pra-

I.10 erit, operas non praestiterit alitue quid <quod> ab eo

I.11 imperatum denuntiatumue erit detractauerit

I.12 moramue quo setius fiat fecerit pecuniamue ad

I.13 diem non soluerit, tum quotiens commiserit to-

I.14 tiens in singula imperata magistris pagi (denarios) XXV

I.15 d(are) d(ebet). ·Id omne magistris pagi in commune redigunto.

I.16 Cuius eorum qui operas alitue quid praestare de-

I.17 bebit magistris pagi curatoresue praesentiam

I.18 habere non potuerit <n>t, domo familiaeue eius de-

I.19 nuntie <n>t et cuius domo familiaeue eius denu[n]t[i]-

I.20 atum erit ut s(upra) s(cripta) est non dederit feceritue, [ean]-

I.21 dem poenam quae s(upra) s(cripta) est praestare debeat. Ad ri-

I.22 uom Hiberiensem Capitonianum purgandum

I.23 reficiendumue ab summo usque ad molem i-

I.24 mam quae est ad Recti centurionis omnes pa-

I.25 gani pro parte (vacant 4) sua quisque praestare debe-

I.26 ant.

I.27 Riuos quibus utentur communiter purgent re-

I.28 feciant ita ut qua fine quisque aquam habet

I.29 usque eo operas praestet; perfectis riuis, [a] b ea

I.30 mole qua quisque aquam deriuat ad proxima[m]

I.31 molem purgare anno bis cum ei magistris pa-

I.32 gi diem dixerint denuntiauerint; id adsidue

I.33 fieri debeat quod ipsius dolo malo non fiat.

I.34 Item si quis canalem aut pontem positum habet,

(...)

Co(kolwiek) rozkażą albo ogłoszą, że ma być zrobione w tej sprawie, albo nakażą zebrać pieniądze zgodnie z postanowieniami większości *pagani*, przy czym mają głosować według stosunku, ile każdy ma prawa do wody. A jeśli ich zdaniem, albo tego, kto stoi na czele prac, ktoś nie zapewni (wykonania) prac, albo odmówi cze- gokolwiek, co rozkazano, albo zostało ogłoszone, albo spowodował zwłokę, żeby mogło być to zrobione później, albo nie zapłacił pieniędzy na czas, wtedy ilekroć popełni (te czyny), tylekroć niech zapłaci przełożonym *pagus* za każdą jedną nakazaną rzecz 25 (denarów). To wszystko przełożeni *pagus* niech dadzą do wspólnej kasy. (Jeśli) spośród tych, którzy są zobowiązani do prac albo czegokolwiek innego, kogoś przełoże- ni *pagus* albo kuratorzy nie będą mogli zastać, niech powiadomią go do domu albo jego rodziny, a ten, do czyjego domu lub rodziny powiadomie- nie zostało dokonane, jak napisano powyżej, a nie wykonał świadczenia, musi zapłacić tę samą karę, jak napisano powyżej.

W celu czyszczenia i naprawiania kanału Hiberi- ensis Capitonianus od najwyższego biegu, aż do dolnej śluzy, która znajduje się na ziemiach centuriona Rektusa wszyscy *pagani* muszą świadczyć, każdy według własnego udziału.

Kanały, z których korzystają wspólnie, niech czyszczą i naprawiają tak, żeby aż do tego miej- sca każdy świadczył prace, do którego ma dostęp do wody.

Kiedy kanały będą zadbane od tej śluzy, od któ- rej każdy czerpie wodę, do następnej śluzy, niech czyści (je) dwa razy do roku, kiedy mu przeło- żeni *pagus* wyznaczą dzień i (go) powiadomią. To musi być robione ciągle, choćby nie stało się to przez jego zły zamiar. Tak samo jeśli ktoś zbudował rurę albo most, niech będą doglądane,

I.35 tamquam·moles·obseruabitur·et·eum·locum is
 I.36 tueri·et·purgare·debebit·et·quantum·ab·ea·re
 I.37 riuus·impeditus·erit·quominus·aqua·iusta·per
 I.38 fluat·Magistri·pagi·magisterium·gerent·k(a-
 lendis)·Iun(is)
 I.39 in·k(alendas)·Iunias·sequentes·et·ex·quo·ma-
 gistri·suffec-
 I.40 ti·erunt·diebus·quinque·proxumis·pagum·in
 I.41 concil[io·h]abeant·maiorisque·partis·pagano-
 I.42 rum·sent[e]ntia·ab·riuo·Hiberiensi·ex·ea·die
 I.43 quae·pa[g]anis·placuerit·aquam·auertant·dum
 I.44 imam·sortem·aquationis·auertant·operasque·ad
 I.45 eum·riuum·reficiendum·purgandumque·ex·idi-
 I.46 bus·Iulis·inducant.
 (...)

II.24 purgare·sarcireque·debebit
 (...)

III.38 [Is (?) qui (?) cum (?) ali]quo hac lege·age-
 t·petetue·hanc·for-

III.39 [mulam accipi]to (vacat) Iudex esto. Quitquit
 parret·e·lege

III.40 [riui (?) Hiberiensi (?)] quae·lex·est·ex
 conuentione·paga-

III.41 [nica(?) omnium(?) C]aesaraugustanoru-
 m·Gallorum·Cas

III.42 [cantensium Bels]inonensium·paganorum·il-
 lum

III.43 [illi dare oportere], ++ iudex·illum·illi·c(on-
 demnato), s(i)·n(on)·p(arret)·a(bsoluito).

III.44 [Hanc legem -c.4- Fu(?)]ndanus·Augustanus·
 s·Alpinus·leg(atus)

III.45 [pr(o) (?) pr(aetore) (?) Imp(eratoris) Caes(ar)-
 ris) Trajiani Hadriani·Aug(usti)·aditus a magis-

III.46 [tro pagi pagano]rum Caesaraugustanoru-
 m·L(ucio)·Man-

III.47 [lio(?) L(uci) f(ilio) (?) Ani(ensi tribu) (?)
 Mate(?)]rno sancxit·ratamque·esse·iussit.

jakby były służą i niech musi strzec tego miejsca i je czyścić, w takim stopniu, w jakim kanał jest naruszony przez tę rzecz, tak że woda nie przepływa poprawnie. Przełożeni *pagus* będą piastować urząd od kalend czerwcowych do następnych kalend czerwcowych. I niech przełożeni w przeciągu pięciu następnych dni od wybrania ich na urząd, zwołają *pagus* na zebranie i zgodnie z postanowieniami większości *pagani* niech przekierują wodę od kanału Hiberiensi w dniu, kiedy *pagani* będą chcieli, dopóki nie przekierują wody z najniższej części zasobów wody i nie przeprowadzą prac w celu naprawy i oczyszczenia tego kanału, począwszy od id lipcowych.

(...)
 czyścić i naprawiać będzie musiał
 (...)

Ten, kto będzie się z kimś procesował na gruncie tej *lex*, niech przyjmie tę formułę: (*vacat*) niech będzie sędzią. Cokolwiek by okazało się, że na podstawie *lex Rivi Hiberiensi*, która to *lex* została uchwalona przez zgromadzenie *pagusowe* wszystkich Galów z Cezaraugusty (i) Belsinończyków z Cascantum, on mu musi zapłacić, niech sędzia każe, żeby mu zapłacił. Jeśli się nie okaże (że musi zapłacić), niech będzie oczyszczony z zarzutu.

Tę *lex Fundanus Augustanus Alpinus* legat cesarza Cezara Trajana Hadriana Augusta w randze pretora ustanowił na prośbę przełożonego *pagus* z Cezaraugusty Lucjusza Manliusza Maternusa syna Lucjusza z *tribus Aniensi* i orzekł, że jest prawomocna.

2. ROZWIĄZANIA W *LEX RIVI HIBERIENSIS*

Tytułowy Riuus Hiberiensi to najprawdopodobniej kanał zasilający w wodę rzymsko-celtyckie społeczności rolnicze⁸. Źródłem wody było Hiberum flumen (Ebro), druga pod względem długości (po Nilu) rzeka w zlewisku Morza Śród-

⁸ F. Beltrán Lloris, *An Irrigation Decree...*, s. 167.

ziemnego. Tamtejsze warunki geohydrologiczne wymagały systemu irygacji dla efektywnego rolnictwa⁹, co z kolei pociągnęło za sobą potrzebę regulacji dotyczących jego utrzymania.

Choć nie zachował się zbyt dobrze fragment tablicy, który wymieniał tytuł urzędnika odpowiedzialnego za publikację tekstu *Lex*, to z kontekstu i trzech pierwszych liter (*leg*) oraz niewielkiej przestrzeni, która pozostaje do uzupełnienia, wywnioskować można, że był to *Leg(atus) Aug(usti)*. O ile to słuszne przypuszczenie, tekst należy zakwalifikować jako *Lex rei suae dicta*¹⁰, czyli *lex* uchwalona przez *pagani* i wydana przez namiestnika prowincji, w tym wypadku właśnie *legatus Augusti pro praetore*, gdyż Hispania Tarraconensis była prowincją cesarską. Z kolei kwestią sporną pozostaje, czy był to *legatus iuridicus*, zwany w tych czasach jeszcze po prostu *legatus Augusti*, czy *legatus pr(o) pr(aetore)* (tj. namiestnik).

Legatus iuridicus był urzędnikiem powoływanym przez cesarza i przed nim odpowiedzialny. Wysyłany do prowincji cesarskich w roli pomocy bądź kontroli dla namiestnika, zastępował go w funkcjach dotyczących wymiaru sprawiedliwości i prawodawstwa. Wyposażony był w takie same imperium jak namiestnik, tj. *pro praetore*¹¹. Namiestnik w prowincji cesarskiej był zaś formalnie cesarskim legatem, który w braku innych regulacji czy legatów sprawował w imieniu cesarza i na jego polecenie władzę wojskową nad legionami znajdującymi się w prowincji oraz stanowił prawo, stał na czele wymiaru sprawiedliwości i pilnował poboru podatków¹².

Warto zauważyć, że urzędnikowi wydającemu omawianą *Lex* nie przeszkadza fakt, że *pagi*, których dotyczą zawarte w niej normy, należą do dwóch jednostek administracyjnych o odmiennym statusie prawnym. Być może za panowania Hadriana te różnice były już na tyle niewielkie, że z punktu widzenia namiestnika nie tworzyły to żadnych problemów prawnych.

Sytuacja, której dotyczą te regulacje, rysuje się następująco. Mieszkańcy trzech *pagi*: Gallorum i Segardenensis (należących do kolonii Caesaraugusta) oraz Belsinonensis (znajdującego się w municipium Cascantum) muszą dbać o utrzymanie kanału, który doprowadza wodę na pola uprawne znajdujące się w granicach tychże *pagi*. Zachowana fragmentarycznie końcowa część dokumentu, pozwala rekonstruować okoliczności wydania *Lex*. Prawdopodobnie poza ustaleniem struktur wspólnoty irygacyjnej, miała również na celu zażegnanie konfliktu pomiędzy *pagani*, zapewne mającego związek z kanałem, choć sama *Lex* na ten temat milczy. Z inicjatywą wyszedł jeden z *magistri pagi* z Cezaraugusty, którego *pagus* było

⁹ Ibidem, s. 192.

¹⁰ V. Arangio-Ruiz, *Storia del Diritto Romano*, Napoli 1964, s. 263.

¹¹ Ł. Korporowicz, *Działalność legati iuridici w rzymskiej Brytanii*, „Studia Prawno Ekonomiczne” 2010, t. 82, s. 70–71.

¹² J. Richardson, *Roman provincial administration, 227 BC to AD 117*, London 1984, s. 31–37, 61.

w gorszej sytuacji irygacyjnej, gdyż leżało w dolnym biegu kanału. Poskutkowało to zwołaniem *conventio* wszystkich trzech *pagi*, podczas której uchwalono treść *Lex* wydanej przez *legatus Augusti*.

Możliwe jest także inne wytłumaczenie interwencji na poziomie władz prowincji – rozgraniczenie zainteresowanych rozwiązaniem konfliktu *pagi* na różne *civitates*. Takie uzasadnienie wydaje się zdecydowanie bardziej prawdopodobne. Gdyby wszystkie trzy *pagi* znajdowały się np. w kolonii Caesaraugusta, to najpierw jej władze musiałyby rozwiązać kwestie regulacji irygacyjnych.

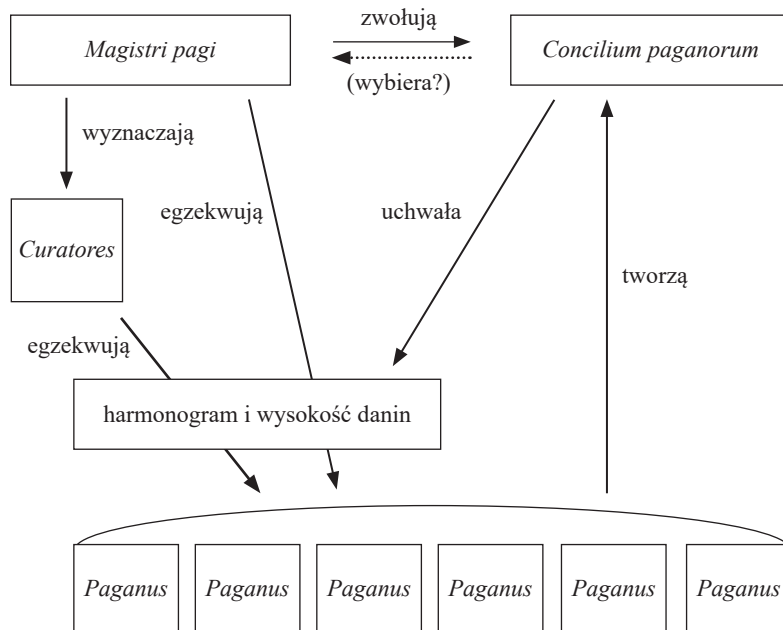
Podobnie jak w Italii, hiszpański *pagus* to podstawowa niemiejska jednostka administracyjna, która pełniła wiele funkcji: cenzusową, religijną, gospodarczą czy związaną z zaciągiem wojska¹³. Na prowincji były one zazwyczaj wyznaczane przez granice naturalne i tworzyły ciągłą strukturę podporządkowaną konkretnym *civitates*, będącym jako jednostki miejskie razem z otaczającymi je ziemiami, drugim po prowincjach stopniem podziału terenów cesarstwa. *Pagi* cieszyły się pewną niezależnością administracyjną. Ich mieszkańcy sami wybierali swoich urzędników. Dwa z interesujących nas *pagi* administracyjnie podlegają kolonii Caesaraugusta. Kolonia, czyli osada założona przez Rzymian w celach wojskowych, administracyjnie przypominała *civitas*. Trzecie ze wspomnianych *pagi* podlegamy wspomniane wcześniej municypium Cascantum, które przed podbojem Hiszpanii było celtyberskim miastem zwanym Anmax bądź Caiscata¹⁴. Municypium to miasto istniejące przed podbojem, któremu zwycięscy najeźdźcy nadawali rzymskie prawa miejskie (municypalne). Kolonie przyjmowały z definicji instytucje rzymskie i kopiowały system magistratur od Urbs. Municypia miały więcej swobody i mogły zostawiać już istniejące struktury, ale ponieważ system rzymski wydawał się dość atrakcyjny, ustroje administracyjne kolonii i municypiów zbliżały się do siebie z czasem¹⁵.

Lex wspomina następujące organy: *magistri pagi* (przełożeni wsi), *pagani in concilio* (mieszkańcy wsi na zgromadzeniu) oraz *curatores* (nadzorcy). Pojawia się też określenie *qui operis praeerit* (zarządzający pracą), które może odnosić się zarówno do *magistri pagi*, jak i do *curatores*. Dla większej przejrzystości ich układ został przedstawiony na wykresie (rys. 1), ilustrującym podstawową procedurę bez uwzględnienia środków odwoławczych. Nie można zapominać, że nad zaprezentowanymi strukturami zwierzchność miały struktury municypalne, choć fakt, że jest to *Lex* wydana przez *legatus Augusti*, daje instytucjom *pagus* solidne

¹³ E. Hermon, *La lex rivi Hiberiensis e la gestione integrata dell'acqua (Gire) nella Spagna romana* [w:] L. Maganzani, C. Bucacchi (red.), *Lex Rivi Hiberiensis, diritto e tecnica in una comunità di irrigazione della Spagna romana*, Napoli 2014, s. 8.

¹⁴ Witryna władz miasta Cascante – Ayuntamiento de Cascante: <http://www.cascante.com/turismo/ven-y-conocenos/historia/> [dostęp: 8.03.2021].

¹⁵ S.T. Roselaar, *Local Administration* [w:] P.J. Du Plessis, C. Ando, K. Tuori (red.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, New York 2016, s. 125.

Rys. 1. Struktura organizacyjna wspólnoty irygacyjnej w *Lex Rivi Hiberiensis*

Źródło: opracowanie własne

umocowanie i powoduje, że swobodnie wpływać na nie mogą tylko władze na szczeblu prowincjonalnym i wyższym.

Największy ciężar spoczywał na każdym z *pagani*. Oni też mieli największy wpływ na regulacje bezpośrednio dotyczące prac nad kanałem. Podstawowym organem, niejako uchwałodawczym, było *concilium paganorum*. Zgromadzenie owo mogło ustalać zasady wypełniania obowiązków i podejmować decyzje niezbędne do prawidłowego funkcjonowania wspólnoty, o ile zgodzi się na nie większość. Większość była większością udziałów, która musiała brać pod uwagę *ius aquae*¹⁶ ziemi posiadanej przez właściciela, co oznaczało, że głosować mogli nie tylko ci, których ziemia bezpośrednio korzystała z sieci irygacyjnej, lecz również ci, którzy korzystali z wody pośrednio: dzięki czerpaniu ze źródeł publicznych oraz, co prawdopodobnie częstsze, dzięki służebnościom *aquaeductus* i *aquaehaustus*. *Paganus* miał głos o wadze równej posiadanej ziemi wymagającej nawodnienia. *Lex*

¹⁶ Dosł. „prawo do wody” – prawo związane z ziemią, polegające na dostępie do wody bezpośrednio z rzeki lub innego publicznego źródła, albo z wody z terenów prywatnych poprzez służebność *aquae ductus et aquae haustus*. Jest to temat licznych opracowań. Zob. np. L.C. Colognesi, *La Lex Rivi Hiberiensis e gli schemi delle servitu d'acqua in diritto romano* [w:] L. Maganzani, C. Bucacchi (red.), *Lex Rivi Hiberiensis...*

nakazuje również wszystkim *pagani* przestrzeganie ustaleń podjętych na *concilium*. Udział w utrzymaniu polegał na wykonywaniu prac (*opera*) oraz przekazywaniu pieniędzy (*pecunia*) według ustaleń, pod nadzorem *curatores* bądź *magistri pagi*. Za uchybienie obowiązkowi *Lex* przewidywała karę: 25 denarów płatną *magistri pagi*, która szła do wspólnej kasy *pagus* (*in commune*).

Trudno rozstrzygnąć, jak wyglądał wybór *magistri pagi*. Wiadomo, że ci, o których mowa w *Lex*, byli wybierani na rok¹⁷, począwszy od kalend czerwcowych. Przy założeniu, że *magistri pagi* byli wybierani przez *concilium paganorum*, a jak wiadomo, mieli objąć urząd 1 czerwca, to *concilium* musiało zebrać się w maju.

Wyboru dwóch¹⁸ *magistri* dokonywało *concilium*, na którym, w przeciwieństwie do tego dotyczącego prac utrzymaniowych przy kanałach, prawo głosu mieli wszyscy *pagani*, nawet jeśli nie posiadali ziemi do nawodnienia, ponieważ urząd ten zajmował się sprawami wykraczającymi poza wspólnotę irygacyjną, a dotyczącymi spraw całej wspólnoty *pagus*. Było to m.in. zarządzanie wznoszeniem budynków¹⁹, dedykowanie inskrypcji cesarzowi i bogom, organizowanie ludzi, nadzorowanie cenzusów, zbieranie podatków czy przekazywanie danin dla przechodzącego wojska rzymskiego.

Wybory te miały zapewne miejsce przy okazji ceremonii oczyszczenia *pagus*²⁰, być może połączonej z Paganiami²¹, czyli najważniejszym świętem w *pagus*, polegającym na wspólnym składaniu ofiar w lokalnym sanktuarium, gdyż była to doskonała okazja zebrania się mieszkańców w jednym miejscu. Nowo wybrani *magistri* zwoływali w czerwcu *concilium* wspólnoty irygacyjnej, które musiało ustalić datę osuszenia kanału i harmonogram prac. Istotność tych zadań pozwala sugerować, że w skład ustaleń uchwalonych na *concilium* mogło wchodzić każde działanie uznane przez nich za potrzebne.

Magistri mogli zlecać niektóre z nich *curatores*, którzy zwłaszcza przy poborze należności i kar finansowych działali zapewne jako publikanie²². *Lex* przewiduje procedurę powiadomienia członka wspólnoty o ciężących na nim obowiązkach, *denuntiatio domo familiaeve*. *Domo*, czyli „do domu”, przez co należy rozumieć stałe miejsce zamieszkania *paganus*, stosowano, kiedy mieszkał i przebywał na terenie *pagus*, a *familiae*, czyli „famili” – kiedy był nieobecny. Cel tego zapisu

¹⁷ F. Beltrán Lloris, *An Irrigation Decree...*, s. 176.

¹⁸ Wysokie urzędy rzymskie co do zasady sprawowane były kolegialnie. Na poziomie *pagus* *magistri* to odpowiednik konsulów czy *duoviri*. Nie ma powodu, by myśleć, że w tym przypadku była inna ich liczba.

¹⁹ F. Beltrán Lloris, *An Irrigation Decree...*, s. 176.

²⁰ *Ibidem*, s. 177.

²¹ Charakter tych świąt nie został dostatecznie poznany. Szerzej: T.D. Stek, *Sanctuary and society in central-southern Italy (3rd to 1st centuries BC): a study into cult places and cultural change after the Roman conquest of Italy* (PhD thesis), Universiteit van Amsterdam, s. 217–233.

²² F. Beltrán Lloris, *An Irrigation Decree...*, s. 180.

był ewidentnie gwarancyjny tak dla członka wspólnoty – przekazanie wezwania innej osobie pozostającej z nim w relacji podległości, jak i dla urzędników i całej wspólnoty – nieobecność członka nie blokowała realizacji postanowień oraz nie trzeba było wybierać się do jego domu, który mógł znajdować się wiele kilometrów od *pagus*, np. w najbliższym municypium. Każdemu, kto nie zapłacił, *curatores* mogli zająć majątek, który po upływie pięciu dni był sprzedawany na publicznej aukcji w *pagus*.

Paganus miał pięć dni na wniesienie *actio*²³ przeciwko publikaninowi czy *magister pagi*, który dokonał zajęcia, bądź na spłacenie należności. *Actio* wnoszona była przed *qui iuri dicundo praeerit*, czyli lokalną władzę sądowniczą²⁴, zapewne miejską, która na rozstrzygnięcie sporu miała kolejne pięć dni od złożenia skargi.

Powyższe akapity mówią o „publicznej” wspólnotcie irygacyjnej, tj. takiej, gdzie struktury organizacyjne są częścią administracji państwowej. Warto w tym momencie wspomnieć o „prywatnych” wspólnotach irygacyjnych. Fakt ich istnienia rekonstruowany jest głównie na podstawie źródeł epigraficznych i historyczno-prawnych. Również kanały, wokół których skupione były wspólnoty prywatne, nie należały do państwa, a do obywatela²⁵. Sytuacja taka miała miejsce zwłaszcza w dużych lutyfundiach, gdzie większa część biegu rzeki oraz cała sieć irygacyjna leżała na prywatnej ziemi w rękach jednego właściciela. To w jego interesie było utrzymanie kanału i państwo nie ingerowało zapewne tak długo, jak jego istnienie nie wpływało na inne podmioty czy sferę publiczną.

Podobnie w Egipcie, papyrusy wspominają kanały prywatne, które w odróżnieniu od królewskich w czasach ptolemejskich czy publicznych w czasach rzymskich nie były brane pod uwagę przy państwowych robotach ziemnych. Niemniej rozwiązania przy tych prywatnych naśladowały administrację publiczną²⁶.

3. EGIPT

W Egipcie sytuacja prawna musiała się różnić od tej na Półwyspie Iberyjskim. Z punktu widzenia Rzymu podstawową różnicą był zarząd prowincją. Hispania Tarraconensis, jak i pozostałe prowincje cesarskie zarządzane były przez *legatus Augusti* w randze pretora. Wywodził się, jak większość urzędników wysokiego szczebla w cesarstwie, ze stanu senatorskiego. Egipt, choć był prowincją cesarską, od czasów Augusta znajdował się pod zarządem namiestnika stanu ekwickiego, *praefectus Aegypti*, który zarządzał krajem podzielonym najpierw na trzy, później

²³ Będącą jedną z *actiones populares*.

²⁴ F. Beltrán Lloris, *An Irrigation Decree...*, s. 180.

²⁵ L. Maganzani, *Comunità di irrigazione...*, s. 185.

²⁶ D. Bonneau, *Le régime administratif...*, s. 150–151.

na cztery epistrategie z epistrategami wyznaczanymi przez cesarza²⁷. Było to odąd najbardziej prestiżowe stanowisko w całym cesarstwie spośród tych dostępnych dla ekwitów²⁸. Jego bezpośredni udział w sprawach związanych z irygacją ograniczał się jednak do nowych projektów i prac interwencyjnych²⁹ oraz do konfliktów dotyczących prac i kanałów w ramach sprawowanej przez siebie władzy sądowej³⁰.

Egipt miał również unikalny system administracyjny odziedziczony jeszcze z czasów faraonów polegający na podziale na czterdzieści dwa nomy³¹, w ramach których m.in. zarządzano utrzymaniem kanałów. Podział ten powstał za czasów faraonów, został zaadaptowany przez Persów, Aleksandra Wielkiego, Ptolemeusza, a w końcu Rzymian³². Za ich panowania nomami rządili stratedzy – urząd, który pojawił się z nadejściem Ptolemeusza, choć w przeciwieństwie do Grecji i wczesnych państw hellenistycznych nie mieli oni władzy wojskowej, a tylko administracyjną³³. Byli bezpośrednimi przedstawicielami prefekta Egiptu w każdym nomie, pilnowali również poboru podatków³⁴. Ważną funkcję w nomie pełnił także królewski skryba (βασιλικὸς γραμματεὺς), który poza prowadzeniem wszelkiego rodzaju rejestrów w razie konieczności mógł zastąpić stratega³⁵.

Przyglądając się zatem strukturom mającym na celu utrzymanie sieci irygacyjnej w Egipcie, trzeba pamiętać o zupełnie innym otoczeniu im towarzyszącym: historycznym, hydrologicznym, prawnym, społeczno-kulturowym czy językowym, niż miało to miejsce w Hiszpanii. Tam podstawowym zadaniem wspólnoty irygacyjnej, jak już wspomniano wcześniej, było utrzymanie kanałów. Kluczowe działania: czyszczenie i naprawianie, *purgare et reficere*³⁶, *χωρνύναι καὶ ἀναψᾶν*³⁷, spoczywały na rolnikach, użytkownikach kanałów i właścicielach gruntów do nich przylegających, a nawet przez nie przebiegających. W Egipcie rozwiązania

²⁷ J.D. Thomas, *The Epistrategos in Ptolemaic and Roman Egypt. Pt 2: The Roman Epistrategos*, „Papyrologica Coloniensis” 1982, t. 6.

²⁸ J. Richardson, *Roman Provincial Administration...*, s. 62.

²⁹ A. Jördens, *Statthalterliche Verwaltung in der römischen Kaiserzeit: Studien zum praefectus Aegypti*, Stuttgart 2009, s. 409.

³⁰ Ibidem, s. 412.

³¹ Swoją drogą, którego powstanie było ściśle związane z zarządzaniem siecią irygacyjną. Zob. E.M. Engel, *The Organisation of a Nascent State* [w:] J.C. Moreno García (red.), *Ancient Egyptian Administration*, Leiden – Boston 2013, s. 37–38.

³² R.S. Bagnall, *Egypt in late antiquity*, Princeton 1993, s. 57.

³³ W. Ameling, *Strategos, II. Hellenistic States* [w:] *Brill's New Pauly Encyclopaedia of the Ancient World*, t. 13, Leiden – Boston 2008.

³⁴ A. Bowman, D. Rathbone, *Cities and administration in Roman Egypt*, „The Journal of Roman Studies” 1992, t. 82, s. 125–126.

³⁵ F. Herklotz, *Aegyptus Capta* [w:] Ch. Riggs (red.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford 2012, s. 16.

³⁶ F. Beltrán Lloris, *An Irrigation Decree...*, s. 173.

³⁷ D. Bonneau, *Le régime administratif...*, s. 124–127.

techniczne prac z tym związanych (τὰ χωματικὰ ἔργα) przez wieki nie ulegały zmianom³⁸. Ponieważ ogrom zadań nie wymagał specjalnych kwalifikacji, wykonywali je robotnicy i rolnicy. Mowa tu m.in. o zwożeniu ziemi, pogłębianiu kanału, odmulaniu czy wynoszeniu wody. Pod panowaniem Ptolemeusza organizacja prac utrzymaniowych była dalece różna od tej zdemokratyzowanej, rzymskiej, znanej z Hiszpanii. Wszystkie roboty ziemne, które państwo uznawało za konieczne, wykonywane były przez „zarekwirowaną” grupę ludzi. Nie byli to jednak niewolnicy, a część populacji zajęta przez państwo na czas i w celu wykonania konkretnych robót. Po ich ukończeniu stawali się znowu wolni i mogli wrócić do swoich zajęć. Ludzi tych określano po prostu σῶμα³⁹ bądź ἄνθρωποι⁴⁰. Prace utrzymaniowe przy kanałach były jedną z liturgii (λειτουργία)⁴¹, czyli przymusową daniną publiczną polegającą, w odróżnieniu od chociażby podatku pogłównego, na świadczeniu pracy, a nie pieniędzy bądź towarów. Co do zasady, jako że istnienie i dobrostan sieci irygacyjnej było dobrem wspólnym, wszyscy powinni partycypować w jej utrzymaniu. Dzięki papirusom wiadomo, że poza rolnikami w pracach brali udział również pasterze, poganiacze osłów, rybacy oraz wielu niewolników. Obecność tych ostatnich świadczy o tym, że również bogatsi przedstawiciele lokalnej populacji byli zobowiązani do świadczenia tej pracy i wypełniali ten obowiązek poprzez wysyłanie niewolników⁴². Ze świadczenia tej liturgii zwolnieni byli μητροπολίται z Arsinoe, obywatele rzymscy oraz aleksandryjscy. Koncepcja, jakoby mieli być do niej zobowiązani tylko najubożsi, wydaje się nietrafiona⁴³.

Po odbyciu tej liturgii otrzymywano „świadcstwa pracy”, licznie znajduwane po dziś dzień⁴⁴. Są to tzw. certyfikaty penthemerii (πενθήμερος), czyli (liturgii) pięciodniowej. Choć pierwsze certyfikaty pojawiają się po podboju rzymskim, to

³⁸ Ibidem, s. 121.

³⁹ Chociaż pierwszym znaczeniem tego terminu jest „niewolnik”, to jednak, co znamienne, jest używana do określania ludzi wolnych. Zob. σῶμα [w:] F. Preisigke, E. Kiessling, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluss der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumienbilder, usw., aus Ägypten*, Berlin 1925 i [w:] H.G. Liddell, R. Scott et al., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1995; D. Bonneau, *Le régime administratif...*, s. 153.

⁴⁰ D. Bonneau, *Le régime administratif...*, s. 121.

⁴¹ Przy czym trzeba zauważyć, że chociaż P.J. Sijpesteijn (*Penthemeros-Certificates in Graeco-Roman Egypt, Papyrologica Lugduno-Batava*, t. 12, Leiden 1964) i C. Drecoll (*Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr. Untersuchung über Zugang, Inhalt und wirtschaftliche Bedeutung der öffentlichen Zwangsdienste in Ägypten und anderen Provinzen [= Historia – Einzelschriften CXVI]*, Stuttgart 1997) określają penthemerię jako liturgię, to D. Bonneau (*Le régime administratif...*) zastanawia się, czy jest to właściwe przypisanie, proponując oddzielenie liturgii od przymusowych prac publicznych. Lewis zaś konsekwentnie unika terminu liturgia w odniesieniu do penthemerii, używając terminu *compulsory public service*, choć nie mówi, że liturgią nie była.

⁴² C. Drecoll, *Die Liturgien...*, s. 178–179.

⁴³ P.J. Sijpesteijn, *Penthemeros-Certificates...*, s. 9.

⁴⁴ Zob. dokumenty zebrane np. w: P.J. Sijpesteijn, *Penthemeros-Certificates...*; W.G. Claytor, *Penthemeros Certificates from the Granary C123, Karanis*, „BASP” 2013, t. 50, s. 49–75.

ich nazwa wskazuje, że podatek polegający na pięciodniowej pracy jest obecny w tradycji egipskiej, gdyż opiera się na systemie dziesiątkowym, którym posługiwano się w czasach przedptolemejskich. Poza tym w pierwszych wiekach naszej ery te „pięć dni” liturgii było traktowane swobodnie. Prace mogły trwać zarówno dwa⁴⁵, jak i siedem⁴⁶ dni⁴⁷.

Poza ludnością świadczącą podatek w pracy działali także profesjonaliści. Nazywano ich „rzecznikami” (ποταμίται). Bardzo dobrze opłacani, zajmowali się zawodowo pracami utrzymaniowymi i konstrukcyjnymi. Budowali sklepienia nad kanałami i naprawiali podmurówki wzdłuż brzegów, czyścili zbiorniki kół wodnych. Byli obecni przy konstrukcji nowych kanałów, zwłaszcza tych większych⁴⁸.

Można by pomyśleć, że kryterium doboru stanowiła zdolność fizyczna do udziału w pracach, więc i młodzież mogła być brana pod uwagę. Dla czasów rzymskich najbardziej prawdopodobną granicą było 14 lat, ponieważ to od tego wieku chłopiec był wpisywany na listę cenzusową i musiał płacić podatek poglówny⁴⁹.

Pierwszym krokiem, aby rozpocząć prace, było zebranie danych przez administrację publiczną na poziomie nomu. Kluczowe były dwa elementy: oszacowana objętość robót ziemnych⁵⁰ oraz liczba dostępnych robotników. Mając powyższe, dokonywano dwóch dystrybucji. Najpierw rozdzielano objętość robót ziemnych na poszczególne wioski (κῶμαι), proporcjonalnie do znajdującej się tam ziemi do nawodnienia⁵¹. Następnie w ramach κῶμαι rozdzielano prace pomiędzy ludzi⁵². System ten, działający w czasach cesarstwa, narodził się zapewne pod panowaniem faraonów i z powodzeniem funkcjonował w państwie Ptolemeusza⁵³.

Ta pierwsza dystrybucja prac dokonywana była nie dla całego nomu, a dla konkretnych ważniejszych kanałów z osobna. Zachował się papirus dokumentujący taki podział:

SB 14 12108 (= TM 30917 = ZPE 24, 133-7)

διώρυχος Απολλοφάνους [—]
 ἐστὶ δεόμενα ἐργασίας σ[χ]οινία σν ἀφ' ὧ[v] [με]-
 μήνυται πρὸς τετραπλ[ῆ]ν ἐργασίαν μέχρ[ι] [τοῦ]

⁴⁵ P. Fay. 78.

⁴⁶ P. Strasb. 1 18.

⁴⁷ D. Bonneau, *Le régime administratif...*, s. 152.

⁴⁸ Ibidem, s. 136–137.

⁴⁹ R.S. Bagnall, B.W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge 1994, s. 27.

⁵⁰ Rozumiem przez to ilość materiału terenowego, który trzeba przemieścić w ramach prac ziemnych, będącą jednocześnie jednostką pracy do wykonania.

⁵¹ D. Bonneau, *Le régime administratif...*, s. 147.

⁵² Ibidem, s. 150.

⁵³ Ibidem, s. 147.

- 4 Φαρμουῖθι ἀπὸ τοῦ μεγάλου π[ο]ταμοῦ ἐπὶ λίβ[α]
 {ἐπὶ λίβα} σχοινία ι, μεθ' ἃ πρὸς τριπλῆ[ν]
 ἐργασίαν ἐπὶ βορρᾶ σχοι[ν]ία κ καὶ πρὸς [δι]-
 πλῆν ἐργασίαν ἐπὶ β[ο]ρρᾶ σχοινία λ, γ(ίνεται) πρ[ὸς]
- 8 ἀπλῆν ἐργασίαν σχοινία ρξ, καὶ πρὸς ἀπλῆν
 ἐργασίαν τὰ λοιπὰ σχοινία ρρ, γ(ίνεται)
 τα[ῦ]τα εἰς διανέμησιν ἀγόμενα πρὸς ἀπλῆν
 ἐργασίαν σχοινα τν
- 12 ὦν Ἀθύχεως σχοινία ιθ – γ' Σενύρεω[ς]
 σχοινα ς – Σινκεφᾶ σχοινα λα
 Σαδάλου ἐποικίου σχοινία ιγ
 Μερμέρθων σχοινία [π]ε– ς'
- 16 Μονίμου σχοινία να
 Κερκεμούνεως σχοινία κ
 Μουχινὰξᾶπ σχοινία β –
 Κερκεθύρεως σχοινία κδ –
- 20 Σερύφεως σχοινία κ
 Πέλα σχοινία νδ –
 Ληνῶνος σχοινία δ
 Παείμεως σχοινία ι
- 24 Σενεκελεὺ σχοινία η
 γ(ίνεται) τὰ προκείμενα.

250 schoiniów⁵⁴ kanału Apollofanesa (...) wymaga prac, z których zgłoszono do poczwórnych prac, aż do (miesiąca) Pharmouthi od Wielkiej Rzeki⁵⁵ 10 schoiniów na zachód (...), z którymi do potrójnych prac 20 schoiniów na północ i do podwójnych prac 30 schoiniów na północ, co daje 160 schoiniów do pojedynczych prac oraz pozostałe 190 schoiniów do pojedynczych prac. To policzone do podziału daje 350⁵⁶ schoiniów do pojedynczych prac. Z nich (przypisano) Athychis 19 i 5/6 schoinia, Senyris 6 i 1/2 schoinia, Sinkepha 31 schoiniów, wsi Sadalou 13 schoiniów, Mermertha 85 i 1/6 schoinia, Monimou 51 schoiniów, Kerkemounis 20 schoiniów, Mouchinaksar 2 i 1/2 schoinia, Kerkethyris 24 i 1/2 schoinia, Seryphis 20 schoiniów, Pela 54 i 1/2 schoinia, Lenon 4 schoinia, Paeimis 10 schoiniów, Senekeleu 8 schoiniów. (Co) daje to, co napisane wyżej.

Wyznaczano długość odcinka, który wymagał robót, a następnie dzielono go w wartościach ułamkowych pomiędzy wsie. Choć aspektami branymi pod uwagę była pula osób zdolnych do pracy w danej kóμη oraz stopień, w jakim wspólnota korzystała z kanału, nie ma powodów sądzić, że były to liczby wiążące dla decydenta.

⁵⁴ Jednostka miary równa 52,5 m, co daje razem 13 125 m.

⁵⁵ Inne określenie Nilu.

⁵⁶ 350 to liczba schoiniów obrachunkowych. Łączna długość kanałów wynosi 250 schoiniów, ale na długości 60 wymagają przeprowadzenia prac więcej niż raz.

Kolejny podział odbywał się już na poziomie wsi. Urzędnik zwany ἐκβολεύς⁵⁷, powoływany na rok, przed porą wylewu, dokonywał na podstawie posiadanej listy osób zdolnych do pracy w κώμη, ἐκβολή, czyli powołania konkretnych osób i przydzielenia im pracy w danym czasie i na danym odcinku. Urzędników tych mogło być dwóch, czterech bądź mógł działać w pojedynkę, zależnie od stopnia zaludnienia wsi. Funkcja mogła być łączona z urzędem komarchy, tj. starszego wioski, który, jak można przyjąć na potrzeby artykułu, odpowiadał hierarchicznie *magister pagi* w Hiszpanii. Działał w porozumieniu z wiejskim skrybą i odpowiadał prawdopodobnie tylko przed administracją publiczną⁵⁸. Rzymianie po podboju Egiptu nie przeprowadzili żadnej administracyjnej rewolucji. Dokumenty papirusowe pozwalają śledzić utrzymanie się opisanego systemu aż do VII w. po Chrystusie⁵⁹.

Brendan Haug zaproponował⁶⁰ model, w którym stopień ingerencji państwa w utrzymanie sieci irygacyjnej ewoluował od wczesnoptolemejskiego centralnego zarządzania do rzymskiej „lokalnej koordynacji”⁶¹. Propozycja ta wydaje się słuszna, chociażby z powodu opisanej wcześniej rzymskiej tendencji do pozostawiania takich spraw w kompetencji lokalnych społeczności. Haug jako główny i prawie wystarczający argument przytoczył, że jeżeli robotnicy byli wyznaczani do prac z dala od miejsca zamieszkania, to były to prace przy większych kanałach, które doprowadzały wodę do miejsc, w których mieszkali i uprawiali rolę, zatem pracowali we własnym interesie⁶². Podobnie uważa Andrea Jördens, przy czym lokalne społeczności nie od razu postrzegały własny interes jako wystarczającą motywację do podjęcia większych prac, więc przez pewien czas po zajęciu Egiptu przez Rzymian wypłacane były wynagrodzenia za pracę przy kanałach⁶³.

Istnieje jednak inne wyjaśnienie tej decentralizacji, które może nie wyklucza powyższego argumentu Hauga, ale go osłabia. Do niezbędnych prac wyznaczano ludzi mogących dotrzeć do danego miejsca najszybciej, a kanały irygacyjne były idealnymi szlakami transportowymi czy to spławnie, czy lądowo. Administracja działałaby wbrew własnemu interesowi, gdyby przemieszczała ludzi do kanałów niepołączonych z miejscami ich zamieszkania.

Za tezę o przechodzeniu do lokalnej koordynacji zdecydowanie przemawiać może analogia. Widzimy, że w Cesarstwie Rzymskim funkcjonuje ściśle samorządowy system dbania o irygację. Wspólnota irygacyjna w tym kształcie, w jakim

⁵⁷ Dosł. „dyspozytor”.

⁵⁸ D. Bonneau, *Le régime administratif...*, s. 155.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ B. Haug, *Governing Water...*

⁶¹ *Coordinated localism*: ibidem.

⁶² Ibidem, s. 11–12.

⁶³ A. Jördens, *Statthalterliche Verwaltung...*, s. 408.

przedstawia ją *Lex Rivi Hiberiensis*, jest instytucją wypracowaną na gruncie rzymskiej kultury i prawa. Prefekci Egiptu jako wykształceni Rzymianie mieli głęboko zakorzeniony sposób myślenia o administracji na poziomie lokalnym. Zaryzykuję stwierdzenie, że to właśnie brak nacisku z najwyższego szczebla władzy na ingerencje w sprawy lokalne mógł stopniowo stymulować do większej samodzielności struktur, i tak bardzo dobrze działających w ramach wypracowanego przez wieki systemu.

Ciekawym przykładem wzrostu upodmiotowienia lokalnej społeczności sugerującym zmiany w podejściu rzymskiej władzy do korzystania z zasobów ludzkich jest petycja kapłanów ze wsi Bacchias⁶⁴ do stratega nomu arsinoickiego, w której protestują przeciwko zmuszaniu ich do pracy przy kanałach daleko od świątyni⁶⁵. Papiirus świadczy o tym, że w 171 r. n.e., czyli po dwóch wiekach rzymskiego panowania w Egipcie, panował zwyczaj, według którego kapłani nie byli delegowani do prac daleko od ich wsi. Co ważne, widać również, że ἐκβολεύς wciąż ma prawo dysponowania mieszkańcami Egiptu jak za czasów ptolemejskich. Niestety, nie wiadomo, jak petycja została rozpatrzona, ale samo jej zaistnienie jest przykładem postępującego wzmocnienia pozycji miejscowej społeczności.

⁶⁴ P. Bacch. 19 (= P. Yale 349 = SB 6 9328 = TM 14145).

¹ Ποτάμωνι στρα(τηγῶ) Ἀρσι(νοίτου) Ἡρακ(λείδου) μερίδος ² παρὰ [Πε]τεύριος Πετεύριος και ³ Σισότιος [Ορ]σενούφωος και τῶν λοι- ⁴ πῶν ιε[ρ]ῶν ιεροῦ τοῦ ὄντος ⁵ ἐν κόμῃ Βακχιάδι. ἐπεὶ ἔθος ⁶ ἡμεῖν ἐστὶν ἀγεσθαι εἰς χωματικά ⁷ ἔργα οὐκ ἐν ἄλλοις τόποις, εἰ μόνον ⁸ ἐν διώ[ρυγι] Πατσόντε[ω]ς λεγομέ- ⁹ νη ἀ[φ'] [ἦς] τά τε περι τῆ[ν] κόμην ¹⁰ ἐδάφ[η] [ύδρ]εῦται και ἰς [τ] ἃ ὑδροστά- ¹¹ σια τὰ ὑ[π'] [αὐ]τῆ κατέρχεται, νῦν δὲ ¹² ὀ ὑπό τοῦ[δ] αἰγιαλοφύλακος καταστα- ¹³ θεις ἐκβολεύς βιάζεται ἡμᾶς παρὰ ¹⁴ τὸ ἔθος ἐν ἄλλοις τόποις μακρόθεν ¹⁵ τῆς κόμης ἐργάζεσθαι, ἄξιον ἡμᾶς ἐν τοῖς σ[υ]νήθεσι ¹⁹ τόποις ἐργαζομένους π[λη]σιάζου- ²⁰ σι τῆ κόμῃ καθ' ἐκάστην ἡμέραν ²¹ τὰς τῶν θεῶν θρησκείας ποιῆσ- ²² θαι γεινομένας ὑπὲρ τε δ[ι]αμονῆς ²³ τοῦ κυρί[ο]υ ἡμῶν αὐτοκ[ρ] ἀτορος ²⁴ Αὐρηλίου Ἀντωνεῖνου Καί[σαρος] [κ]αὶ ²⁵ τοῦ ιεροτάτου Νείλου τε[λ]είας ²⁶ ἀναβάσ[ε] ως ἴν' ὄμεν βεβ[ο]ηθημένοι [.]. ²⁷ Π[ε]τεῦρις (ἐτῶν) μ ἄση(μος) ²⁸ Σισότις (ἐτῶν) λε ἄση(μος) ²⁹ (ἐτους) ια Αὐρηλί[ο]υ Ἀντωνεῖνου Καίσαρος ³⁰ [τοῦ] κυρίου Παῦνι κ

Do Potamona, stratega meris Herakleides (nomu) arsinoickiego, od Peteurisa, syna Peteurisa i Sisoisa syna Orsenufisa, i pozostałych kapłanów świątyni znajdującej się we wsi Bakchias. Podczas gdy panuje u nas taki zwyczaj, że jesteśmy kierowani do prac ziemnych nie w innych miejscach, jak tylko przy kanałach zwanym Patsonteos, z którego nawadnia się grunty przy tej wsi i napełnia zbiorniki poniżej niej, to jednak teraz ekboleus, wyznaczony przez aigialophylaksa, zmusza nas wbrew zwyczajowi do pracy w innych miejscach, daleko od naszej wsi. Prosimy, jeśli byś uznał (za słuszne), każ mu zaniechać tego perfidnego postępowania wobec nas, tak żebyśmy mogli pracować w normalnych miejscach blisko wsi i codziennie wykonywać boskie rytuały, stworzone i dla zachowania naszego pana, cesarza Aureliusza Antonina Cezara, i dla pełnego wylewu najświętszego Nilu, żebyśmy zostali uratowani. Peteuris, w wieku 40 lat, bez cech szczególnych. Sisois, w wieku 35 lat, bez cech szczególnych. W 11 roku (panowania) Aureliusza Antonina Cezara, naszego pana, 20 dnia miesiąca Pauni (tłum. własne).

⁶⁵ E.H. Gilliam, *The Archives of the Temple of Soknobraisis at Bacchias*, Yale 1947, s. 250–254.

4. PORÓWNANIE I ZAKOŃCZENIE

Lex Rivi Hiberiensis ukazuje rzeczywistość prawną silnie zdecentralizowaną i opartą na aktywnym udziale członków lokalnych wspólnot. Rozwiązania, tak różne od sytuacji w Egipcie, wydają się bardzo nowoczesne. „Rzymskość” administracji zaakcentowała jednak swoją obecność na dwa różne sposoby: z jednej strony pozostawiono lokalny aparat i struktury, z drugiej zaś zaczął zanikać despotyzm znany poprzednim rządóm.

Tylko te przykłady, z wschodniego i zachodniego krańca Morza Śródziemnego, ilustrują, jak odmiennie może działać i organizować się podległy tej samej władzy aparat państwowy w celu osiągnięcia tego samego efektu. W ramach jednego państwa funkcjonują różne rozwiązania. Jednym jest system, w którym decyzje podejmowane są na poziomie lokalnym. *Concilium paganorum*, uchwałodawczy organ kolegialny, złożony ze wszystkich właścicieli ziemi z danego *pagus* mających interes w korzystaniu kanałów irygacyjnych, podejmuje wiążące decyzje, które są egzekwowane przez lokalnych *magistri pagi* bądź profesjonalnych *curatores*. Wszyscy działają na podstawie prawa danego przez władzę centralną, w tym przypadku urzędnika działającego w imieniu cesarza. Niemniej *Lex* określa tylko sposób i zakres działania struktur. Nie rozstrzyga żadnych indywidualnych kwestii. Tu ciężar podejmowania i wykonywania decyzji spoczywa na samych zainteresowanych. Drugim zaś rozwiązaniem jest system mocno zhierarchizowany, z drabiną urzędniczą, na górze której stoi ten sam cesarz, potem namiestnik, epistrateg, strateg, a na dole ἐκβολεὺς dysponujący zasobami ludzkimi za pomocą daniny publicznej w postaci przymusowej pracy. Nie ulega wątpliwości, że decyzje co do zasady nie zapadały w Rzymie. W danej κόμη decyzje, kto, gdzie, ile i kiedy ma pracować, podejmował urzędnik, który nie musiał brać pod uwagę woli mieszkańców, ale musiał brać pod uwagę wolę przełożonych. Podobnie sprawa miała się na poziomie nomu.

Role lokalnych społeczności z praktycznego punktu widzenia były niemal takie same: musiały dbać o własne kanały i partycypować w pewnym stopniu w utrzymaniu innych. Pod panowaniem rzymskim ich wpływ na podejmowanie decyzji na najniższym szczeblu mógł być podobny. Niemniej z formalnego punktu widzenia mamy do czynienia ze skrajnie różnymi sytuacjami: w Hiszpanii strukturę z samodzielnie wybieranymi organami, w Egipcie zaś mianowanych urzędników, wypełniających swoje funkcje i zarządzających społecznością.

APPENDIX

CIL XIV.3676. M(arci) Sallui Domitiano aq(uam) [foraminib(us)] / tribus primis long(is) sing(ulis) [digitos --- alt(is)] / sing(ulis) digitos decemquin[que] / supra foramen in libr[is]? --- / est [a]quae dimidiam os[tium? ---] / dimidium altum digit[os] / dimidium accipiet aqu[am ab hora] / noctis primae ad hora[m ---] / eiusdem reliqua fora[mina] / longa singula digito[s ---] / alta sing(ula) digit(os) decemqu[inque] / L(uci) Primi Sosiano aq(uam) / singul(a) foramina l[onga digitos] / tres et dimid(ia) alta [digitos ---] / accipiet foraminib[us --- ab hora ---] / ad horam decum[am]

Marka Salwiusza, na (polu) domicjańskim wodę trzema pierwszymi otworami, każdy długi na (... palców) i wysoki na piętnaście palców. ?Powyżej otworu w faszynie(...) jest ujście na połowę wody? (...) (długie na (?) i pół palca) i wysokie na (?) palców (...) pół pobiera wodę (od godziny) pierwszej w nocy do godziny (...). Tego samego pozostałe otwory długie każdy na palcy (...) (i) wysokie każdy na palcy piętnaście (...). Lucjusza Primusa, na (polu) sosjańskim wodę (...) otwory każdy długi na trzy i pół palca, wysokie (na ? palców ...) pobiera przez (te?) otwory (od godziny ?) do godziny dziesiątej.

CIL VI.1261. Augusti l(iberti?) Thyrsi / [--- a]quae decem duae / [--- secu]nda ad horam / [---] quartopridie // [C(ai) Iuli Caesar[is l(iberti?) ---] / C(ai) Bicolei Rufi / Squaterian(o) / aqua una // C(ai) Iuli Hymeti / Aufidiano / aquae duae / ab hora secunda / ad horam sextam //] / ac[---] / M(arci) Vib[---] / aquae [---] // C(ai) Iuli Caesar[is l(iberti?) ---] / C(ai) Bicolei [---] / aqu[ae --- ab hora] / sex[ta ad] / occa[sum Solis -

Augusta (wyzwoleńca?) Thyrsjusza, wody dziesięć (i) dwie (tj. dwanaście) (rury?) (od godziny drugiej?) do godziny (...) cztery razy. W przeddzień (?).

Gajusza Juliusza Cezara (wyzwoleńca), Gajusza Bicoleusa Rufusa, na (polu) Skwateriańskim, jedna woda (tj. rura) .

Gajusza Juliusza Hymetiusza, na (polu) Aufidiańskim dwie wody od godziny drugiej do godziny szóstej.

ac[—]? Marka Wib(...) wody (...). Gajusza Juliusza Cezara (wyzwoleńca?), Gajusza Bicoleusa Rufusa wody (... od godziny) szóstej (do) zachodu (słońca).

CIL III.149692. ----[asi[---] / [---]is esto[---] / [---]iensem pu[---] / [---]es pagani prom[---] / [---] ordinaria erit co[---] / [--- cu]rsum molis molit [---] / [---]utendae aquae promo[---] / [--- or]dinem utendae aquae [---] / [--- p]agi quandoque concili[um ---] / [--- flu]minis aut ad villam fa[---] / [--- d]enuntiatum [e]rit qui [---] / [--- a]b hora secunda in [---] / [---] ut videbit[ur -----

(...asi...) (...is) niech będzie. (...) / (kanał Promoński?) (czysty?) / (...) mieszkańcy pagus promo(ńskiego?) (...) / zwykle będzie co(...) / (...) bieg wałami obrzeża / (... do?) korzystania z wody promo(ńskiego? ...) / (...) porządek korzystania z wody (...) / (...) pagus (dop.) i kiedy(kolwiek?) rada (...) / (...) rzeki albo do wsi fa(...) / (...) zostanie ogłoszone kto (...) / (...) od godziny drugiej w (...) / jak się okaże(?).

AN IRRIGATION COMMUNITY?
LEGAL ASPECTS OF MAINTAINING IRRIGATION SYSTEMS
IN THE EARLY ROMAN EMPIRE

Abstract

Due to the needs of intensive agriculture, all ancient civilizations had to create and maintain irrigation systems. It was also in the interest of the Roman Empire to provide equivalent conditions for the cultivation of soil. The consistently discovered epigraphic and papyrological sources allow one to reconstruct the legal forms of action which were employed by the Romans in order to maintain the irrigation networks. It turns out that they are completely different. The following two are used as examples of administrative and legal means which were used in the provinces of Hispania Tarraconensis and Aegyptus. In the former, on the basis of the tablet containing *Lex Rivi Hiberiensis*, an image of local government structures emerges. And in the latter, thanks to papyruses, it is possible to recreate the hierarchical structures which were characteristic of the previous forms of statehood in the area. On the basis of the previous publications on the subject, administrative structures are described with particular emphasis on legal aspects.

Keywords: administration, epigraphy, irrigation, papyrology, Roman law